

1945–2015 ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94 (438)

Степан Віднянський

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ В ІСТОРІЇ 1-ГО ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ОКРЕМОГО БАТАЛЬЙОНУ (БРИГАДИ, АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ) (ДО 70-РІЧЧЯ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Автор висвітлює місце і роль українців та України в історії 1-го Чехословацького окремого батальйону (бригади, армійського корпусу) під командуванням підполковника Л. Свободи, сформованого на території СРСР, котрий брав участь у визволенні Чехословаччини від фашизму під час Другої світової війни.

Ключові слова: Чехословацький окремих батальйон, Друга світова війна, Людвік Свобода, визволення Чехословаччини, бойовий шлях.

Чехословаччина, як відомо, стала першою жертвою агресії гітлерівської Німеччини – спочатку восени 1938 р. вона була розчленована, а 15 березня 1939 р. були окуповані чеські землі. За шість років фашистської окупації було знищено близько 400 тис. громадян республіки. Втім, чеський і словацький народи не змирилися з втратою свободи: відразу ж після падіння Чехословацької республіки в країні розгортається антифашистський рух опору, а в еміграції почалося формування чехословацьких військових частин. Наприклад, вже у квітні 1939 р. було покладено початок створенню Чехословацького легіону в Польщі, у вересні того ж року – 1-ої Чехословацької піхотної дивізії у Франції; у 1940 р. були створені Чехословацький східний піхотний батальйон, стрількова бригада, полк ППО на Середньому Сході, 4 авіаційні ескадрильї та Чехословацька бронетанкова бригада в Англії. Усі вони брали активну участь у боротьбі з фашизмом, за свободу своєї батьківщини. Загалом громадяни Чехословаччини вели бої проти фашистів на терені 15 країн Східної, Центральної та Західної Європи, а також в країнах Середнього Сходу і Північної Африки.

Однак, мабуть, найпомітніший внесок серед них у перемогу над фашизмом і визволення Чехословаччини вніс 1-й Чехословацький окремих батальйон (згодом – бригада, армійський корпус) під командуванням підполковника Людвіка Свободи, що був сформований на території СРСР і пройшов славний бойовий шлях від Бузулуку через Соколово на Харківщині, Київ, Білу Церкву, Жашків, Буковину, південну Польщу, Дуклю, Липтовський Мікулаш, Злин, Остраву до Праги, де 17 травня 1945 р. відбувся парад воїнів Чехословацького армійського корпусу (ЧАК).

Про бойовий шлях Чехословацького армійського корпусу, зокрема про його бойове хрещення під Соколовим на Харківщині, написано чимало: це і спогади, і збірки документів, і наукові монографії, і науково-популярні праці. Втім, більшість з цієї літератури відрізняється заполітизованістю, одноставністю й

упередженістю в оцінках історичних подій і явищ воєнних часів, що призвело, зокрема, до навмисного замовчування чи свідомого спрощення багатьох фактів й питань, пов'язаних з історією ЧАК. Одним з них є питання про місце і роль українців та України в історії 1-го Чехословацького окремого батальйону (бригади, армійського корпусу).

Насамперед слід відзначити, що початком історії ЧАК слід вважати радянсько-чехословацький договір про співробітництво у війні проти гітлерівської Німеччини від 18 липня 1941 р., згідно якого чехословацький уряд еміграції на чолі з президентом Е. Бенешем дістав повне визнання як рівноправний представник союзницьких держав і можливість формувати на радянській території військові підрозділи. 27 вересня 1941 р. на підставі цього союзницького договору було підписано військову угоду, в якій детально викладалися принципи положення про формування чехословацьких військових підрозділів у СРСР.

І вже на початку 1942 р. у приуральському містечку Бузулуці (нині Оренбурзька область РФ) був утворений 1-й батальйон майбутньої механізованої бригади, який після необхідної бойової підготовки на початку 1943 р. був направлений на Вороніжський фронт і 1 березня пішим маршем прибув у визволений Харків у складі 26 офіцерів і 944 солдатів та молодших командирів. Організаційним ядром батальйону стали воїни колишнього чехословацького легіону на чолі з підполковником Л. Свободою, які емігрували в СРСР після окупації Польщі у вересні 1939 р. і до 1941 р. були інтерновані в Суздаль. До складу батальйону увійшли також колишні бійці інтернаціональних бригад в Іспанії, чехословацькі політемігранти, радянські громадяни словацької та чеської національності. Зокрема, після визволення Рівного та Луцька на початку лютого 1944 р. підрозділи вже 1-го ЧАК були суттєво поповнені за рахунок волинських чехів та словаків і нараховували понад 16 тис. воїнів. Поповнювався корпус також за рахунок солдатів словацьких частин на Східному фронті: наприклад, влітку 1943 р. під Мелітополем понад 2 тис. воїнів словацької механізованої дивізії здалися в полон і згодом більшість з них влилася у ЧАК. Однак абсолютну більшість Чехословацького батальйону, особливо в перші роки його існування – від 50 до 70 %, склали закарпатські русини-українці. Всього у складі чехословацьких військових частин у СРСР служило, за офіційними даними, 12 449 закарпатців, але в дійсності їх могло бути ще більше – до 15 тис. чоловік.

І цьому були особливі причини. Щоб їх зрозуміти, необхідно зробити маленький історичний екскурс.

Як відомо, з 1919 по 1939 рр. Закарпаття, згідно рішень Паризької мирної конференції, входило до складу новоутвореної Чехословацької республіки, яка у міжвоєнний період була однією з високорозвинених і найдемократичніших держав Європи. Цей невеликий – двадцятирічний – період в історії цього українського краю ще і сьогодні оцінюється дослідниками по-різному: від тверджень деяких сучасних чеських авторів, що “Перша Чехословацька республіка знаменувала для Підкарпатської Русі (під такою назвою, Закарпаття згідно чехословацької конституції 1920 р. входило до складу ЧСР) період громадянської свободи, гарантувала національний розвиток, почали вирішуватися економічні проблеми, нагромаджені в австро-угорському минулому” (близько 1 тис. років край перебував під владою угорців) і що “протягом 20 років пережила ця територія найбільший національний, культурний і, на кінець, й економічний розквіт за всю свою історію” і до висновків окремих вітчизняних істориків про те, що чехословацький уряд повністю ігнорував міжнародні зобов'язання, свої обіцянки щодо автономії краю та національні й соціальні інтереси закарпатців, ставився до Закарпаття як до колоніальної

провінції, безжалісно експлуатуючи природні ресурси й населення краю, проводячи до нього, як і його попередника – угорська влада – денаціоналізаторську політику.

Між цими діаметрально протилежними твердженнями є і досить розважливі судження окремих учених, які, на мій погляд, – а я як професійний історик, займався питанням перебування Закарпаття в складі Чехословаччини не один рік, – більше відповідають реальній ситуації у міжвоєнному Закарпатті, а саме: “Хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі під управою чеської бюрократії, та все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за Мадярів”, “що включення Закарпаття в рамки ЧСР – це була, безперечно, зміна на краще”, що “доля українців Закарпаття в цей час значно поліпшилася” і “чеське панування на Закарпатті позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки”.

Отже, як свідчать новітні дослідження, міжвоєнний двадцятирічний період перебування Закарпаття в складі Чехословацької республіки увійшов в історію як один з важливих, і в цілому значно позитивніших, у порівнянні з минулими періодами, під час якого закарпатські русини-українці в умовах чехословацької демократії пройшли переломний етап у своєму соціально-економічному, національно-культурному, етнополітичному і взагалі цивілізаційному розвитку. Більше того, це був період демократизації та політизації закарпатського суспільства, національно-культурного відродження та формування національної самосвідомості закарпатських русинів-українців, головним наслідком якого стало становлення й розбудова автономної карпатоукраїнської державності в складі федеративної ЧСР у 1938–1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як “найменшої вітки українських земель”.

Тому не дивно, що протягом 20–30-х років ХХ ст. закарпатці були в цілому лояльними, вірними громадянами Чехословацької демократичної держави, яка дала чимало позитивного для їх розвитку, і готовими захищати її від будь-якого агресора. А сам акт проголошення А. Волошином 15 березня 1939 р. Карпатської України самостійною, незалежною державою був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, відчайдушною відповіддю на загострення політичної кризи в Європі напередодні Другої світової війни, розпад Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччини під протекторатом Німеччини. В цей же день війська гортиської Угорщини за згодою Гітлера розпочали загальний наступ по всій території щойно проголошеної держави, який завершився 18 березня повною окупацією і приєднанням Закарпаття до Угорщини. До речі, величезній силі агресора самовіддано протистояли нечисленні загони Карпатської Січі, опір яких на Красному полі біля м. Хуст увійшов в історію як перший збройний опір фашизму в Європі.

Цей опір агресорам продовжувався і після окупації Закарпаття, і одним з його проявів була масова втеча закарпатців до СРСР, особливо молоді, яка підлягала призову до угорської армії в 1939–1941 рр., нелегальний перехід ними Східного кордону, в Західну Україну, яка у вересні 1939 р. була приєднана до Радянського Союзу. Рятуючись від угорського окупаційного режиму, а також у пошуках роботи і кращої долі, протягом 1939–1941 рр. угорсько-радянський державний кордон нелегально перетнули тисячі закарпатців (дослідники називають різні цифри – від 5–6 тис. до 20 і навіть 55 тис. чоловік). По той бік Карпат вони розраховували на порятунок, на можливість вчитися і достойно працювати, врешті-решт, на заможне й щасливе життя в Країні Рад. Люди йшли за Карпатські круті перевали з чистою душею і відкритим серцем, з чесними і благородними намірами, з надією на повернення додому в ролі визволителів. І ніхто не уявляв собі, що потрапить до сталінсько-беріївських таборів ГУЛАГу, в які їх заженуть на підставі рішень особливих нарад при НКВС СРСР за

нелегальний перехід угорсько-радянського державного кордону на 3, а то й на 5 і навіть 8 років виправно-трудова робота.

Як свідчать документи, напередодні нападу Німеччини на СРСР в 29 таборах НКВС вже знаходилися тисячі закарпатців – майже всі, хто нелегально перейшов угорсько-радянський кордон. Про ці антигуманні дії щодо співвітчизників довідалася Чехословацька військова місія в Радянському Союзі, яку очолював полковник Г. Піка. Архівні документи свідчать, що полковник Піка провів велику роботу, щоб з'ясувати, в яких саме таборах перебувають закарпатці. На підставі здобутих з великими труднощами відомостей, він потай від беріївських служб склав карту-схему розташування цих таборів і визначив приблизне число ув'язнених закарпатців. Потім вступив у листування із Чехословацьким емігрантським урядом у Лондоні й зарубіжним керівництвом КПЧ у Москві та з міністерствами оборони і внутрішніх справ СРСР, клопочучись про звільнення закарпатців – аби їм дозволили вступати до лав чехословацької військової частини, яка формувалася в СРСР. Це було для багатьох закарпатських українців спасінням. Їх таборні страждання на лісоповалі, у вугільних шахтах, на спорудженні залізничних колій у зоні вічної мерзлоти і т. д. припинилися лише в кінці 1942 – на початку 1943 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 р., засуджені за нелегальний перехід кордону закарпатці, були амністовані. З таборів, як правило у супроводі представників НКВС, вони направлялися у південноуральське місто Бузулук, де розпочалося формування 1-го Чехословацького окремого батальйону, абсолютну більшість якого і склали саме закарпатські українці, які вписали не одну яскраву героїчну сторінку в його історію.

Першим офіцером із числа закарпатців, котрі повернулися з таборів, був поручик Юлій Костович із с. Радванка (нині – передмістя Ужгорода). Він ще до війни закінчив у Чехословаччині військову академію, а у 1944 р., вже будучи капітаном, він командував полком зенітної артилерії 1-го Чехословацького армійського корпусу.

Та поступово зростало число офіцерів Чехословацького батальйону – уродженців Закарпаття. Зокрема, підпоручиками і поручиками стали серед перших Василь Вальо із с. Задне на Іршавщині, Емерих Королович із села Ключарки і Федір Іванчов із села Зубівка Мукачівського району, Михайло Король з Хустщини та Михайло Цифра з Перечинщини, Степан Бунзяк з села Міжгір'я, Степан Вайда з с. Дулово Тячівського району та Петро Гошук із с. Луг на Рахівщині та ін. Усі вони, разом із своїми земляками – рядовими воїнами, були учасниками першого бою Чехословацького батальйону під с. Соколово. Наприклад, пулеметчики Ігнат Шпигель та Петер Дьєрі із Закарпаття, захищаючи підступи до командного пункту О. Яроша, знищили у тому бої понад 30 фашистів. А у складі розвідувального взводу А. Сохора особливо відзначилися закарпатські автоматчики Д. Криванич, І. Петрище, В. Рушак, брати Лялько та ін. Були закарпатці й серед 115 вбитих і 103 поранених бійців батальйону, який, незважаючи на втрати з честю виконав завдання радянського командування в тому першому бою.

У жовтні – листопаді 1943 р. вже 1-а Чехословацька окрема бригада брала участь у боях за визволення Києва. В її складі тоді нараховувалось 3 285 бійців, у тому числі 2 210 русинів-українців (66 % бойового складу бригади). Зокрема, у бій за визволення столиці України вели воїнів вже чимало закарпатців у

* Щоправда, далеко не всі: чимало з них загинули у таборах, а на 10 липня 1945 р., за таємними даними НКВС СРСР, в тилкових і фронтових таборах НКВС ще утримувалось 6 580 закарпатських українців і русинів).

офіцерських погонах, для яких особливо близьким було звернення до бійців командира бригади полковника Л. Свободи: “Наш народ доручає нам воювати за Київ так, як би ми воювали за Прагу, Брно, Братиславу, Кошице...”. Наприклад, при визволенні Києва відзначився командир одного із взводів 2-го піхотного батальйону четар Степан Бунзяк, за що нагороджений Чехословацьким військовим хрестом 1939 р. А підпоручик Михайло Оленич віддав життя за визволення столиці України: його ім'я можна прочитати на стелі на одному з київських кладовищ. Потім були бої за визволення інших міст і сіл України. Так, за вміле командування взводом у боях при визволенні Білої Церкви, закарпатця з Мукачівщини четаря Івана Дзямка нагородили Чехословацьким військовим хрестом і йому було присвоєно звання ротмістра. І таких прикладів можна навести багато.

Про хоробрість закарпатців колишній командир 1-го ЧАК, генерал армії Людвік Свобода пізніше писав: “Кого з цієї довгої-предовгої шеренги наших карпато-українських друзів назвати? У моїй пам'яті збереглися спогади про десятки і десятки хоробрих воїнів. До найхоробріших, безумовно, належить Степан Вайда. Вісімнадцятирічним він залишив Закарпатську Україну, перейшов у Радянський Союз і став бійцем нашої військової частини. Був танкістом. Він брав участь у боях за визволення Києва, Руди, Білої Церкви і Жашкова”. Героїзм і відвагу виявив підпоручик Степан Вайда в Моравсько-Остравській бойовій операції у березні-квітні 1945 р. На жаль, тут відбувся його останній звитяжний бій. Степан Вайда поліг смертю хоробрих. Його подвиг високо оцінили радянський і чехословацький уряди. Степану Миколайовичу було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу та Героя Чехословацької армії, звання капітана, він нагороджений іншими знаками воїнської доблесті.

По мірі того, як війська Червоної армії, а з ними й частини 1-го ЧАК з боями просувалися все ближче до західних кордонів СРСР, серед його бійців зростали бойовий дух та невтримне бажання взяти участь у визволенні своєї батьківщини – Чехословацької. Звичайно й закарпатські бійці ЧАК також мріяли взяти участь у визволенні рідного краю і чимскоріше зустрітися з родинами й близькими. В липні 1944 р. з таким проханням до командуючого 1-м Українським фронтом звернулося командування ЧАК. Воно отримало позитивну відповідь, але несподівано корпус з Буковини було перекинуто у південну Польщу і на початку серпня 1944 р. у складі 38-ої армії 1-го Українського фронту – на кордон із Словаччиною для участі в сумнівній з військово-тактичної точки зору, на думку деяких дослідників, Карпато-Дуклінській операції. На початок цієї операції корпус Л. Свободи нараховував понад 16 тис. бійців, з яких 44 % становили чехи, 24 % – русини-українці і 20 % – словаки. 6 жовтня ЧАК оволодів Дукельським перевалом і цей день став Днем Чехословацької народної армії. Втім корпус поніс значні втрати. А закарпатським українцям – бійцям ЧАК так і довелося брати участь у визволенні рідного краю, що можливо пояснюється бажанням радянського керівництва не допустити колишніх ув'язнених таборів ГУЛАГу до спілкування з населенням Закарпаття, де вже розпочався при активній участі політorganів Червоної армії рух за “воз'єднання” краю з радянською Україною.

Мабуть, теж не випадковим було й те, що після визволення Чехословацької армії і закінчення війни значна частина закарпатських бійців ЧАК не повернулася додому і залишалися служити в лавах Чехословацької народної армії, тим більше що в 1945 р. міністром національної оборони ЧСР став їх колишній командир – генерал армії Л. Свобода. Спеціальним декретом президента Чехословацької армії Е. Бенеша закарпатським українцям – воїнам ЧАК та їх родинам була надана можливість знову отримати громадянство Чехословацької армії. Пройшовши у повоєнні роки солідні курси навчання у військових училищах та академіях, колишні бійці ЧАК склали кістяк командирського корпусу чехословацької армії.

Цікаво відзначити, що в повоєнні роки у Збройних силах Чехословаччини й у відставці нараховувалось 10 генералів, 96 полковників, 102 підполковники, 37 майорів і близько 100 молодших офіцерів, тобто понад 330 чоловік – вихідців із Закарпаття. Причому окремі з них займали високі військові посади. Зокрема, генерал-полковник Василь Вальо командував Західним військовим округом – головним і найбільш стратегічно важливим у колишній Чехословаччині. Упродовж багатьох років він обіймав також посаду першого заступника міністра народної оборони. Генерал-лейтенант Степан Ромочуський командував залізничними військами республіки, а генерал-майор Іван Дзямко – армійським корпусом. Генерал-майор Степан Бунзяк був військовим комендантом Праги...

Таким чином, українці Закарпаття вписали чимало яскравих сторінок не лише в історію Чехословацького окремого батальйону – армійського корпусу, але й в розбудову збройних сил у повоєнній Чехословаччині.

Необхідно також зазначити, що бійці ЧАК були нерозривно пов'язані з Україною, за визволення якої від фашистських загарбників вони самовіддано билися на боці радянських військ майже півтора років, а український народ ставився до них з теплотою і вдячністю. Можна навести сотні достовірних прикладів, що свідчать про різноманітні зв'язки, дружні контакти і співпрацю між бійцями чехословацьких підрозділів та населенням України. Ось, наприклад, витримки із спогадів мешканців с. Соколово: “У мене в домі теж жили чехословацькі солдати... У нас з ними були добрі стосунки. Вони допомагали нам носити воду, кололи дрова, а я прала їм білизну і варила поїсти... В бій під Соколовим з чехословаками пішли троє наших хлопців. І Хоменко був там поранений, але солдати, відступаючи, винесли його з поля бою. На жаль, він помер. А ще там були А. Маковецький і І. Макаренко. Коли чехи відступили, наші пішли з ними”. Чи ось інше свідoctво: “Після бою німці наказали поховати загиблих... Ми поховали їх прямо у церкві... Коли ми ховали Яроша, то загорнули йому голову. У нього були розірвані груди, мабуть осколками снаряду. Ми його впізнали, у нього обличчя не було пораненим, і по одягу ми теж його впізнали. Він заходив до нас у дім і заспокоював нас перед боєм...”.

На Волині бійці ЧАК допомагали місцевому населенню у збиранні врожаю, в Чернівцях – брали участь у концерті для місцевого населення і провели футбольний матч з чернівецьким клубом “Динамо”. Вони брали участь у зборі коштів на відбудову міст, сіл і підприємств України. Активно включилися воїни ЧАК і в рух під лозунгом “Все для перемоги”, зокрема зібрали близько 200 тис. рублів на закупку “Катюш”. Тобто чехословацьких бійців хвилювали ті страждання, що випали на долю українців під час тимчасової окупації, вони розділяли з ними усі турботи їх повсякденного життя у воєнний час.

Отже, бойовий шлях чехословацьких військ у СРСР в роки Другої світової війни, у складі яких було чимало українців, – був славним шляхом безкомпромісної боротьби зі спільним ворогом, за визволення України і своєї батьківщини, однак він був водночас шляхом співдружності з радянськими військами і шляхом дружніх відносин з українським народом. Тому історія Чехословацького окремого батальйону – бригади – армійського корпусу по праву вписана золотими літерами у літопис українсько-чесько-словацьких дружніх відносин й співробітництва.

Список використаних джерел

1. Довганич О. Д. Закарпатські воїни генерала Людвіка Свободи / О. Д. Довганич, В. В. Пагіря. – Ужгород, 1999.
2. Котляров В. И. Дружба, скрепленная кров'ю / В. И. Котляров, А. Д. Марченко. – Харьков, 1963.
3. Куц А. М. Участие чехословацких воинов в битве под Соколовым / А. М. Куц // Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 113–124.
4. Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни: матеріали міжнародної наукової конференції

16–17 жовтня 2014 р. – Ужгород, 2015. 5. *Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы.* – Харьков, 1960. 6. *Русин В. П.* На крутих перевалах: Мемуари / В. П. Русин. – К., 1983. 7. *Рихтер К.* Дружественные контакты чехословацких воинов с населением Украины / К. Рихтер, Я. Липтак // Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 125–142. 8. *Свобода Л.* От Бузулука до Праги: Воспоминания / Л. Свобода. – М., 1984. 9. *Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Документы и материалы.* – М., 1960. 10. *У вирі кривавої війни... Уродженці Закарпаття – генерали і офіцери Чехословацької армії – у боротьбі з фашизмом.* – Ужгород, 2000.

Степан Виднянський

**УКРАИНА И УКРАИНЦЫ В ИСТОРИИ 1-ГО ЧЕХОСЛОВАЦКОГО
ОТДЕЛЬНОГО БАТАЛЬОНА (БРИГАДЫ, АРМЕЙСКОГО КОРПУСА)
(К 70-ЛЕТИЮ ЗАВЕРШЕНИЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)**

Автор освещает место и роль украинцев и Украины в истории 1-го Чехословацкого отдельного батальона (бригады, армейского корпуса) под командованием подполковника Л. Свободы, сформированного на территории СССР, который участвовал в освобождении Чехословакии от фашизма во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Чехословацкий отдельный батальон, Вторая мировая война, Людвик Свобода, освобождение Чехословакии, боевой путь.

Stepan Vidnyanskiy

**UKRAINE AND UKRAINIANS IN HISTORY OF 1ST OF CZECHOSLOVAKIAN
SEPARATE BATTALION (BRIGADE, ARMY CORPS)
(TO THE 70 ANNIVERSARY OF COMPLETION WORLD WAR II)**

An author lights up a place and role of Ukrainians and Ukraine in history of the 1st Czechoslovakian separate battalion (brigade, army corps) under the command of lieutenant L. Svoboda, the USSR which took freedoms participating in the release of Czechoslovakia from fascism in the world war II time formed on territory.

Key words: Czechoslovakia separate battalion, world war II, Lyudvik Svoboda, liberation of Czechoslovakia, battle way.